

Anders Hagström

Jugoslaviens uppgång och fall

Vad var egentligen Jugoslavien för slags land? Hur är det möjligt att det land som allmänt uppfattades som det mest sympatiska av ”öststaterna” kollapsade hårda konflikter och etnisk rensning. Svaret ligger i den kurs som den jugoslaviska byråkratin valde under påtryckningar från IMF och dess uppdragsgivare.

Första världskriget slutade med ett sammanbrott för det österrikisk-ungerska kejsardömet, vilket öppnade vägen för skapandet av en sydslavisk stat på Balkan. Den 1 december 1918 utropades ”Det serbiska, kroatiska och slovenska kungadömet” i vilken förutom de tre förstnämnda områdena även ingick Bosnien och Hercegovina och Vojvodina. Montenegros ledare valde också att ansluta sig till den nya statsbildningen.

Till att börja med hade den nya statsbildningen mötts med stora förhoppningar. Men den allt hårdare konflikten mellan den serbiska och kroatiska bourgeoisin slet sönder varje ansats till stabilitet. Kroaterna anförda av Radić, ledaren för det kroatiska bondepartiet, krävde högljutt en federal stat, medan serberna, som dominerade statsapparaten, förespråkade en centraliserad stat. Efter mordet på Radić 1928 blev motsättningarna akuta. I det läget upplöste landets kung, Alexander, parlamentet, förbjöd de politiska partierna och tog över som krönt diktator. Då hade landet genomlevt mer än tjugotalet regeringar.

Redan Napoleon, en av de första moderna diktatorerna, hade på sin tid konstaterat att man kan göra mycket med bajonetter, men man kan inte sitta på dem. Alexander försökte sig på en komplicerad balansakt för att säkra sin diktatur. Landets namn ändrades till Kungadömet Jugoslavien och han lät skapa en politisk organisation, jugoslaviska nationalistpartiet, för att ge regimen en politisk bas.

Alexanders försök att diktatoriskt trycka ned de nationalistiska motsättningarna var dock dömt att misslyckas. 1934 mördades han under ett statsbesök i Frankrike på order av kroatiska nationalisterna. Eftersom tronföljaren, Peter, bara var elva år inträdde Peters kusin, prins Paul, som regent. Paul valde att kompromissa med de kroatiska ledarna och 1939 gavs Kroatien (inklusive Slavonien, Dalmatien och delar av Bosnien-Hercegovina) status av en självstyrande provins.

Den nazistiska invasionen

Från andra hälften av 30-talet var Jugoslavien i praktiken en klientstat till det expanderade Nazi-Tyskland. Men när den jugoslaviska regeringen i början av 1941 anslöt sig till tremakts-pakten (”axeln Berlin-Rom-Tokyo”) störtades den av en serbisk officersgrupp under ledning av general Simović.

Prins Paul avsattes och den unge kung Peter förklarades myndig, samtidigt som den nya regeringen förklarade landet neutralt och slöt ett vänskapsfördrag med Stalins Sovjetunionen – som till följd av Hitler-Stalin-pakten upprätthöll så goda relationer med Hitler att utrensade tyska kommunister överlämnades till Gestapo. Men Hitler som redan börjat planera för invasionen av Sovjetunionen, beordrade Wehrmacht att ockupera landet. Efter tio dagar hade den tyska krigsmakten, med stöd av italienska, ungerska och bulgariska enheter, krossat att militärt motstånd och tvingat landet att kapitulera. Kung Peter och hans regering tvingades fly och sällade sig till skaran av titelbemängda flyktingar i London.

Efter ockupationen styckades Jugoslavien. Det gamla förkrigs-Slovenien och Montenegro delades mellan Tyskland, Italien och Ungern. Kroatien, större delen av Bosnien-Hercegovina och vissa delar av Serbien sammanfördes till det Oberoende kungadömet Kroatien vars regent

var en italiensk prins. Den verkliga makten låg dock hos den tyska och italienska militären och Ante Pavelićs fascistiska Ustasja-rörelse. En del av Serbien ställdes under kontroll av så kallade Volksdeutsche, en rasistisk kategori som uppfunnits av nazisterna, och resten kom formellt att styras av kollaboratören general Nedić.

I kölvattnet på Jugoslaviens sammanbrott välldes de nationalistiska konflikterna upp till ytan med dödlig frenesi. Mer än en miljon människor beräknas ha utplånats i detta blodbad. I det fasciststyrda Kroatien utplånades en tredjedel av den serbiska befolkningen, medan ytterligare en tredjedel deporterades.

JPK:s chans

Mot den nazistiska ockupationsmakten och dess kollaboratörer stod egentligen bara två krafter. Den ena var resterna av den gamla armén under ledning av överste Draza Mihajlović, som var länkad till den London-baserade kungliga exilregeringen. Mihajlović var en serbisk nationalist och hätsk antikommunist. Hans serbiska styrkor kom att gå under namnet chetniks.

Den andra kraften var det Jugoslaviska kommunistpartiet (JKP). Partiet hade grundats 1919 av ett antal olika socialistiska grupper, däribland det serbiska socialdemokratiska partiet, och genomgått samma staliniseringsprocess som de övriga kommunistpartierna. Sedan 1937 leddes det av Josip Broz "Tito". Den tidigare metallarbetaren hade övertagit ledningen sedan den gamla partiledningen fallit i onåd och rensats ut av Stalin.

Efter Hitlers invasion av Sovjetunionen och sammanbrottet för Hitler-Stalin-pakten beordrade Komintern JKP att bilda en "nationell enhetsfront" mot de tyska ockupanterna. I motsats till Mihajlović kunde JKP vända sig till alla de olika folkgrupperna och appellera till dem på ett program som bl a utlovade etniskt likaberättigande och självstyre. Snabbt kunde JKP bygga upp en motståndsrörelse som den såg till att helt och fullt kontrollera. De väpnade styrkor som skapades blev kärnan i den nya statsapparat som byggdes upp i de partisankontrollerade områdena.

Ställd inför ett växande motstånd gav tyskarna snabbt upp försöken att kontrollera annat än städerna och viktiga stöddepunkter i det bergiga och svårtillgängliga landskapet. Regelbundet iscensatte den tyska krigsmakten blodiga rensningsaktioner och massakrer som svar på angrepp.

Tito och de allierade

Till att börja med fick Tito klara sig på egen hand. Den hårt trängde Stalin hade inga möjligheter och uppenbarligen inte något större intresse av att ge partisanerna någon mer omfattande hjälp. Han till och med övervägde att satsa på Mihajlović. Även de amerikanska och engelska ledarna betraktade Tito från början med misstänksamhet och föredrog att satsa på Mihajlović, som utsågs till försvarsminister i kung Peters exilregering. Men Mihajlovićs ovilja att ge sig in i en kraftmätning med tyskarna fick de Churchill att börja stödja Tito – som åtminstone gav intryck av att vara mer villig att slåss med tyskarna och dess kollaboratörs-regimer.

Även om Tito var mer aktiv i kampen mot tyskarna var han lika intresserad som Mihajlović av att konsolidera sina egna positioner i väntan på ett nazistiskt nederlag. Därför gjorde Tito vid ett tillfälle en diskret framstöt om att bara hans styrkor lämnades i fred skulle tyskarna lämnas i fred, medan Mihajlović öppnade direkta förhandlingar med Wehrmacht om att få vapen och ammunition i sin kamp mot Tito – utan att för den skull göra avkall på sin fiendlighet mot den tyska ockupationsmakten. "Man kan inte slåss mot hela världen på en gång", lär Mihajlović ha försvarat sig.

Chetnik krossas

Italiens kapitulation i september 1943 kom som en skänk från ovan. Partisanerna kunde lägga beslag på den italienska arméns militära förråd, samtidigt som de grupper som stött sig på Mussolinis diktatur blev hängande i luften. I november samlades det Antifascistiska rådet för jugoslaviska folkets befrielsefront, Avnoj, och utsåg en provisorisk regering med Tito som premiärminister. Som de väpnade styrkornas befälhavare fick också Tito den pråliga titeln marskalk.

När Avnoj samlades hade redan den sovjetiska krigsmakten ryckt in i Jugoslavien. Efter att ha tagit Belgrad tillsammans med partisanstyrkorna fortsatte den norrut för att driva de tyska styrkorna bakåt. Så fort tyskarna började att retirera var det en förhållandevis lätt sak för Titos nu materiellt överlägsna styrkor att krossa chetniks, som inte längre kunde påräkna något som helst stöd från något håll. Mihajlović lyckades dock undkomma och greps först 1946. Efter en skådeprocess avrättades han.

Tito tar över

Snart behärskade Titos styrkor hela landet och han kunde rensa ut alla misshagliga element. Samtidigt klippte han beslutsamt av alla band med de västallierade, bl a fick USA:s militärbeskickning order att lämna landet så fort det överhuvudtaget var möjligt efter krigsslutet. I regimen propaganda gick man systematiskt in för att tona ned eller helt förtiga det inte obetydliga militära stöd man fått från väst. Istället blåste man upp det sovjetiska stödet.

I väst öste de stalinistiska propagandisterna lovord över Titos och partisanernas påstått demokratiska inställning. Ironiskt nog hade många av de västallierades förbindelseofficerare tidigt noterat bristen på demokrati och jämlikhet under Titos styre. Till exempel var löneskillnaderna mellan meniga och officerare mycket större än i de västallierades arméer, samtidigt som officerarna var mycket bättre utrustade än de meniga.

Tito var inget undantag. Omedelbart efter att tyskarna fördrivits från Belgrad flyttade han in i prins Pauls palats, där han höll hov iförd skraddarsydd och snobbiga uniformer – som, påpekade en observatör, på ett olyckligt sätt underströk hans likhet med Hermann Göring, Hitlers korrumperade riksmarskalk och av Nazitysklands största uniformssnobbar.

I maj 1945 kapitulerade de återstående tyska styrkorna på Balkan och Tito tog en fruktansvärd hämnd. I ett av historiens ignorerade kapitel kommenderades de besegrade ut på en döds-marsch genom hela Jugoslavien, där det var fritt fram att misshandla – och våldta de kvinnliga – fångarna.

En provisorisk regering bildades i vilken representanter för exilregeringen i London ingick. Avnoj tog på sig att förbereda de val som tidigare utlovats. Det dröjde inte länge förrän Tito och de borgerliga företrädarna för exilregeringen befann sig i öppen konflikt. Det var en konflikt som bara kunde sluta på ett sätt: den som besitter vapnen besitter också makten.

Brytning med Stalin

Vid krigsslutet såg Tito ut att stå högt i Stalins gunst. När den Kommunistiska Informationsbyrån (Kominform) bildades som en slags ersättning för det nedlagda Komintern, förlades dess högkvarter till Belgrad. Till följd av sin roll i Kominform kom de jugoslaviska stalinisterna att betraktas som dogmatiska stalinisterna i Europa. Men i kulisserna gnisslade det. Ovanpå titoisternas missnöje över Stalins ljumma stöd under kriget, kom nu andra irritationsmoment.

Det arroganta bemötande de utsattes för av Stalins representanter gjorde knappast saken bättre, för att inte tala om den sovjetiska säkerhetspolisens försök att rekrytera agenter i Titos

led. Deras kritik gjorde knappast Stalin mildrare stämd. Tvärtom blev diktatorn som nu stod på höjden av sin makt, alltmer benägen att gå hårt fram. ”Jag skall hötta med mitt lillfinger och så kommer det inte att finnas någon Tito”, lär han ha skrivit under något av de återkommande supgillena i Kreml.

Under 1948 nådde konflikten ytan. Tito och hans regim brännmärktes i allt vildsintare ordalag. ”Den borgerligt-nationalistiska titoistiska klicken i Jugoslavien har, efter att ha slagit in på den antisovjetiska, antimarxistiska vägen, nått det logiska slutet hos sin antikommunism, fascism”, mässade Kominforms officiella organ i september 1949.

Tito blev inte svaret skyldigt. Konflikten stannade dock inte med denna stalinistiska rotväliska där förolämpningarna stapplades ovanpå varandra utan hänsyn till vare sig logik eller stilistik. Tiotusentals jugoslaviska partimedlemmar som var lojala eller bara misstänktes vara lojala mot Stalin rensades ut, fängslades eller avrättades. Å sin sida iscensatte Stalin en klappjakt på alla verkliga eller inbillade titoister inom den stalinistiska rörelsen

IMF

Under kriget hade större delen av landets blygsamma industri nationaliserats. Året efter kriget inleddes övergången till en planerad ekonomi efter sovjetisk modell, dvs en toppstyrd kommandoekonomi med tyngdpunkt på tung industri. 1947 inleddes formellt den första femårsplanen. Återstoden av bourgeoisin fick se sina tillgångar beslagtagna, samtidigt som många av dem ställdes inför rätta.

Brottet med Stalin innebar dock att Jugoslaviens ekonomi hotades av kollaps. Hälften av landets import kom nämligen från Sovjetunionen och de övriga stalinistiska diktaturena. 1950 var krisen akut. En stor del av den industriella verksamheten låg nere till följd av bristen på maskiner och reservdelar, dessutom drabbades landet av en allvarlig torka som innebar en förlust på två miljoner ton spannmål. Reformerna var av nöden. I detta desperata läge vände sig Tito västerut. En av de första tydliga signalerna om den jugoslaviska regimens villighet att komma på talfot med väst var dess ställningstagande i Koreakriget.

När kriget bröt ut i juni 1950 ställde sig Tito överraskande på den USA-ledda FN-alliansens sida mot det stalinistiska Nordkorea. Belöningen uteblev inte. Mellan 1950 och 1960 mottog Jugoslavien militärt stöd från USA som uppgick till 2,7 miljarder dollar. Detta stöd bidrog inte minst till att modernisera den jugoslaviska armén. Men detta stannade inte vid detta. Även om regimen påstod att det handlade om en medveten inriktning på att stärka arbetarklassens inflytande, så motiverades i stor utsträckning den reformpolitik som tog sin början under 50-talet av påtryckningar från väst och förhoppningar om bistånd.

När diskussionerna om ekonomiska reformer pågick som bäst under senare delen av 1950 befann sig till och med en delegation från Internationella valutafonden (IMF) i Belgrad och förhandlade med myndigheterna. Även om det då talades tyst om det av politiska skäl, påverkade delegationen uppenbart den ekonomiska kurs som regimen slog in på.

Efter sin hemkomst gav IMF-delegationen uttryck för sin tillfredsställelse i en intervju i *New York Herald Tribune* över de ”förbättringar” som den jugoslaviska regimen vidtagit, som avveckling av livsmedelsunderstödet, att ge företagen större självständighet och användandet av ”ortodox” (kapitalistisk) valuta och finanspolitik för beskattning av krediter.

Detta var bara början. Varje gång Jugoslavien hamnade i ekonomisk knipa var IMF och dess uppdragsgivare villiga att ge en hjälpande hand åt regimen. Men hjälpen var alltid förknippad med krav och förväntningar som alla pekade åt samma håll: mindre statlig kontroll över de ”självförvaltade” företagen och mera marknadsinslag.

Under påtryckningar från IMF och västerländska kreditgivare fortsatte den centrala kontrollen över ekonomin att ytterligare minska. De centrala planeringsorganen gav upp den direkta kontrollen och styrningen av kreditväsendet som överlämnades till självständiga banker under kontroll av företagen. Beslutanderätten över investeringarna överlämnades också till företagen. Dessutom avskaffades det statliga monopolerna på utrikeshandeln vilket gjorde det möjligt för företagen att fritt importera från och exportera till utlandet. Från 1967 fick också utländska företag investera i jugoslaviska företag.

Den sammanlagda effekten av dessa förändringar var att det inte längre fanns någon fungerande kontroll över ekonomin på federal nivå – samtidigt som ekonomin stadigt drogs in i en alltmer olöslig härva av växande problem. Exporten ökade inte nämnvärt medan – den i stor utsträckning lånefinansierade – importen fortsatte att stiga och landets utrikksskuld fortsatte att växa. 1972 uppgick den totala utrikksskulden till 2,5 miljarder dollar utan att en ljusning var i sikte. Tvärtom tvingades landet att låna för att klara av att betala de tidigare lånen.

Inflationen steg från drygt 4 procent under 1952-62 till drygt 2500 procent i slutet av 80-talet. Inte minst bidrog företagets kontroll av bankväsendet till den stadigt stigande inflationen – vilken i sin tur ledde till att företagen ställdes inför behovet av ytterligare krediter. Tillgången på krediter bidrog dessutom till att göra företagen obenägna att rationalisera eller avskeda. Sakta men säkert byggdes en massiv outnyttjad kapacitet upp, samtidigt som produktiviteten praktiskt taget halverades.

Arbetslösheten sköt i höjden och den växande arbetslösheten spädde i sin tur på utvandringen, som inte bara bottnade i gamla traditioner, utan också attraherades av den stora efterfrågan på arbetskraft som den långa efterkrigsboomen gav upphov till i de avancerade kapitalistiska länderna. 1964 översteg utvandringen för första gången 10 000 för att accelerera och nå en topp 1970 då 239 000 människor lämnade landet. Utvandringen ledde visserligen till att trycket på arbetsmarknaden minskade, men det var i stor utsträckning kvalificerad arbetskraft som gav sig av.

Och sist men inte minst; de regionala skillnaderna mellan landets olika regioner förstärktes – 1971 var i medelinkomsten i den fattigaste regionen en fjärdedel av medelinkomsten i den rikaste. Som en följd av detta förstärktes motsättningarna i den härskande byråkratin. Den titoistiska byråkratin hade visserligen aldrig släppt den politiska kontrollen över landet, men den hade sektionaliserats eller regionaliserats. Istället för en enad och centraliserad stats- och partibyråkrati hade landet fått en rad delstatligt baserade byråkratier som inte tvekade att utnyttja det faktum att bara en ynka minoritet av landets befolkning uppfattade sig som jugoslaviner och inte som serber eller någon annan nationalitet. Så sent som i 1981 års folkräkning var det bara 5,4 procent som betecknade sig som ”jugoslaviner”.

Upplösning

När Tito dog 1980 befann sig landet på ett sluttande plan. Landet var djupt skuldsatt, arbetslösheten hög och inflationen låg på rekordnivå. Titos bortgång skapade dessutom ett maktvakuum. Det fanns ingen som kunde överta Titos roll som regimens erkände ledare och sammanhållande kraft. Det kollektiva och roterande ledarskap som ersatte honom var ett ledarskap utan auktoritet, föga hjälpt av en konstitution som med sina över 400 paragrafer var världens i särklass längsta och komplicerade. De IMF-inspirerade försöken att få bukt med problemen – bl a nedskärningar av de offentliga utgifterna, nedläggning av olönsamma företag – förvärrade dem istället och banade väg för landets upplösning.

När den serbiske partichefen Slobodan Milošević öppet började att appellera till det utbredda missnöjet hos federationens största folkgrupp och kanalisera det i nationalistiska banor, kunde det inte annat än stimulera motsvarande reaktioner i de övriga delstaterna. I synnerhet som

Milošević, efter att ha störtat sin dittillsvarande beskyddare, presidenten Stambolić, inledde en offensiv mot partiapparaterna i provinserna Kosova (Kosovo är det serbiska namnet) och Vojvodina.

I båda provinserna som getts en långtgående autonomi i 1974 års konstitution – inte minst för att balansera Serbiens ställning som största delrepublik – tog Miloševićs hejdukar makten. I Kosova svarade den albanska befolkningsmajoriteten som dittills krävt att bli erkända som en jämställd delrepublik i federationen med att 1990 utropa en självständig stat. Ett ställningstagande som inte bara ignorerades av Serbien och de övriga jugoslaviska delstaterna, utan även resten av världens stater.

Fortsättningen har varit förstasidesnyheter under praktiskt taget hela 90-talet. Kroatien och Slovenien förklarade sig självständiga under sommaren 1991. Milošević svarade med att låta den ”Jugoslaviska Folkarmén” (JNA) invadera Slovenien i juni, men efter att ha mött hårt motstånd drog den sig snabbt tillbaka och Slovenien lämnades i fred. Sedan serberna i Krajina genomfört en egen folkomröstning och beslutat att lämna Kroatien, invaderade JNA Kroatien i augusti. I januari 1992 slöts ett avtal om eld upphör där drygt 30 procent av Kroatien hamnade under serbisk ockupation och utsattes för etnisk rensning.

Även Makedonien förklarade sig självständigt i slutet av 1991. När Bosnien-Hercegovina utropade sig som självständig stat på våren –92 exploderade landet i ett krig mellan de bosniska serberna, som hade uppbackning av Belgrad, och den muslimska befolkningsmajoriteten. Kroatien ingrep också i kriget med den officiella motiveringen att det ville skydda den kroatiska befolkningsgruppen i västra Bosnien, men snart hade de kroatiska styrkorna råkat i strid med de bosniska regeringsstyrkorna.

Det blodiga kriget som förvandlade drygt en tredjedel av Bosniens befolkning till flyktingar övergick i ett kallt krig sedan stormakterna tvingat de inblandade parterna att sätta sig vid förhandlingsbordet och förhandla fram det så kallade Dayton-avtalet. Ett avtal som förvandlade Bosnien till en i praktiken koloni kontrollerad av väst.

Det dröjde inte heller länge förrän det som många varnat för skulle inträffa när väl kriget i Bosnien var över: den blodiga kraftmätningen om Kosova. Konflikten om Kosova slutade som bekant med ett nederlag för Milošević-regimen, som dock lyckades klamra sig fast ytterligare ett tag vid makten.

Anders Hagström

Socialistiskt Alternativ 191009

Lästips – mer om Jugoslavien

[Krigsskådeplatsen Balkanhalvön](#), av Anders Hagström. Om balkankrigen 1912-1913

[Hur Tito tog över Jugoslaviska Kommunistpartiet](#), av Ante Ciliga.

[Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 2](#), av Fernando Claudin. Kapitel 3 behandlar utvecklingen i Jugoslavien (segern i befrielsekampen och brytningen med Sovjet)

[Fem frågor om den jugoslaviska modellen](#), av Catherine Samary. Ger en historisk bakgrund till Jugoslaviens sammanbrott

[Barbariet på Balkan](#). Artiklar om utvecklingen i rest-Jugoslavien, med tyngdpunkten på Kosovo-frågan